

PEDAQOGİKA NƏZƏRİYYƏSİNDƏ TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ TENDENSİYALARI

Fidan Knyaz qızı Babayeva

Gəncə Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı

ORCID: 0009-0003-5572-0785

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.03>

E-mail: babayevafidan2013@gmail.com

Açar sözlər: təhsilin humanistləşdirilməsi, sosial-iqtisadi dəyişikliklər, təlim-tərbiyə üsulları, təhsil sistemi, ictimai münasibətlər.

Ключевые слова: гуманизация образования, социально-экономические изменения, методы обучения и воспитания, система образования, общественные связи.

Key words: humanization of education, socio-economic changes, methods of teaching and upbringing, education system, public relations.

Cəmiyyətimizdə yaranmış mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yaranmış ziddiyyətlərin həlli yollarının axtarılmasında təhsil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya miqyasında proseslər getdikcə mürəkkəbləşir və sürətli dəyişikliklərə məruz qalır. Cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər bütün sahələr kimi təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərir. Əvvəllər hakim olmuş avtoritar təlim-tərbiyə üsulları və təhsildə vahidlik prinsipindən fərqli olaraq təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı yeni tendensiyalar meydana gəlməyə başlamışdır.

Lakin cəmiyyətdə baş verən yeniliklər bütün sahələrində dərin böhranla müşayiət olunur. Demokratik dəyişikliklər və real vəziyyət arasındakı ziddiyyətlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrində dağıdıcı meyllərin güclənməsində özünü göstərir. Təhsil sistemində də cərəyan edən böhranlı vəziyyət məktəbin humanistləşdirilməsi istiqamətində yaranmış tendensiya­ların tam həyata keçirilməsinə imkan vermir.

Yaxın keçmişə xas olan, insanlara və ətraf mühitə humanist münasibət tərbiyə etməyə qadir olmayan avtoritar-tennokratik təlim metodları uşaqların təhsildən uzaqlaşmasına, təlim motivasiyasının zəifləməsinə, həyat fəaliyyətində dəqiq istiqamətin olmamasına, mənəvi-emosional sferanın sönüklüyünə səbəb olan amillərdəndir.

İnsanların rifahı və həyat şəraitinin yüksəldilməsinə yönəlmiş elmi-texniki tərəqqi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

Əvvəlki dövrlərə xas olan bir çox çətinliklərin aradan qaldırılması, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, müəyyən mənada mənəvi laqeyd münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

İKT-nin vasitələri dərk etmə üsullarını elə dəyişdirir ki, uşaqlar bilik əldə etmək və məlumatları qavramaqda “passiv” olurlar [6, s.25].

Televiziya­da nümayiş olunan zorakılıq səhnələri uşaqların psixikasının pozulmasına, yeni-yetmələr arasında aqressivliyin güclənməsinə, qarşılıqlı münasibətlərin əsası kimi dini sektərlərin formalaşmasına və liderliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

Kompüterlə iş çox vaxt insanın təbiət və digər insanlarla ünsiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Real insani münasibətləri tədricən kompüter əvəz etməyə başlayır [6, s.26].

Müasir sosial vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, müxtəlif maraqların toqquşması nəticəsində yaranan kəskin sosial təbəqələşmə, rəqabət, qarşıduma, münaqişələr və zorakılıq gənc nəsəə neqativ təsir edir.

Bu baxımdan sənayenin sürətli inkişaf etdiyi cəmiyyətin əsas dəyəri kimi təbiət üzərində ağılıq etmək, mənfəətli ticarət, rəqabət və insan əməyindən istifadə fikri aktualıq kəsb edir [3, s.57].

Əsrin əvvəllərindən başlayaraq millət və dövlətlər arasında gedən münaqişə və müharibələr onu göstərir ki, bəşəriyyət insanın və ictimai münasibətlərin humanizmdən uzaqlaşması kimi real təhlükə ilə üz-üzədir. İnsanların getdikcə cəmiyyətdən, əmək, təhsil prosesindən uzaqlaşması mənavi dəyərlərin itirilməsinə səbəb olur.

Sosial-iqtisadi böhranlar, ətraf mühitin dağıdılması, qlobal müharibələr yalnız indiki nəslin deyil, həm də gələcək nəslin, bütün bəşəriyyətin məhvinə gətirib çıxaracaq təhlükədir.

Texnogen sivilizasiyadan insana ali dəyər verən antropogen sivilizasiyaya keçid müasir dövrdə daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün insanları humanist dəyərlərə yiyələnməyə yönəltmək lazımdır [6, s.75].

Mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi təhsil ləyaqətli həyat tərzi yaratmağa insanları təhrik edən dəyərlər sistemi formalaşdırmağa, dağıdıcı meylləri aradan qaldırmağa malikdir.

Bu məsələnin həlli cəmiyyətin dəyərlər sisteminin yenilənməsi, həm də gənc nəslin ümum-bəşəri, mənavi dəyərlər əsasında təhsil-tərbiyəsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif pedaqoji problemlərin həllində ümumi istiqamət kimi təhsilin humanistləşdirilməsi uşaqların humanist yönüdə dəyərlərə yiyələnməsində aparıcı əsasə çevrilir. Yəni, bu istiqamətdə davranış və fəaliyyətin elə prinsip və normalar sistemini formalaşdırmaq lazımdır ki, mənavi seçim zamanı onlar yaranmış ziddiyyətləri humanist meyarlar əsasında həll etməyə imkan versin.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, onun yenilənməsi cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu zaman bütün sferalarda qeyri-sabit vəziyyət mənavi, humanist dəyərlərə əsaslanan sosial bərabərlik problemini kəskin şəkildə qarşıya qoyur.

Təhsilin humanistləşdirilməsi hər bir insana şəxsiyyət kimi yüksək dəyər verməyə və bütövlükdə qlobal həyat tərzi təmin etmək üçün iki mühüm problemin həllinə kömək edir [1, s.104].

Humanistləşdirmə şəraitində məktəbin yeni mədəni-maarifləndirici funksiyasının həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Onun məqsədi cəmiyyətin mədəni həyatından məktəbin təcrid olunmasını aradan qaldırmağa istiqamətlənməkdir. Bu funksiya yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasına, özünüdərkətmə, özünütənzimləmə, mənavi aləmini zənginləşdirməyə, humanist yönüdə inkişaf qabiliyyətinin üzə çıxarılmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Müasir təhsilin ən mühüm problemlərindən biri humanist pedaqogika ideyalarının məktəb, kollec, peşə məktəbi və ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklərdir. Bu çətinliklərin səbəbi təhsilin və bütövlükdə cəmiyyətin düşüü vəziyyətlə, humanizmin prinsipləri ilə ictimai həyatın zərərli meylləri arasındakı ziddiyyətlərlə müəyyən olunur.

Mövcud vəziyyətin mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyinə baxmayaraq, təhsilin inkişafında insanlara ləyaqətli həyat tərzi təmin edəcək aparıcı tendensiya təhsilin humanistləşdirilməsi olmalıdır. Təhsilin humanistləşdirilməsi - cəmiyyətin humanistləşdirilməsinə və həqiqi bəşəri mədəniyyətin formalaşdırılmasına aparan yoldur.

Humanistləşdirmə probleminin aktualıqı həm onun müasir təhsil üçün əhəmiyyəti, həm də

nəzəri və empirik müddəaların əsaslandırılması ilə müəyyən olunur. Nəzəri müddəalara ilk növbədə bu problemlə bağlı araşdırmalar aid edilir. Empirik müddəalara - təhsilin humanistləşdirilməsinə dair müxtəlif konsepsiya və yanaşmaların yaradılmasına və həyata keçirilməsinə yönəlmiş pedaqoji fəaliyyət təcrübəsi aiddir.

Humanistləşdirmənin təhlilinə dair vahid yanaşma onun həm “məllim-şagird” münasibətləri kontekstində, həm də geniş sosial-pedaqoji planda nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur.

R.İ. Əliyevin fikrincə, respublikamızda təhsil sisteminin əsas vəzifəsi sosial tərəqqinin hərkətverici qüvvəsi kimi təhsil prosesinə sistemli şəkildə təsir etmək və milli mentalitetini bərpa etməkdən ibarətdir [1, s.37].

B.S. Gerşunski isə cəmiyyətimizdəki mövcud vəziyyətin sosial-mədəni və tarixi təhlilini apararaq belə bir qənaətə gəlir ki, hətta özünün ən yüksək səviyyəsində belə təhsilin funksiyası aşağıdakılara yönəlməlidir:

— mentalitetin əsası kimi tarixən formalaşmış mənəvi, ideoloji və mədəni dəyərlərinin ötürülməsi və möhkəmləndirilməsi;

— cəmiyyətin fərdi və ictimai mental keyfiyyətlərini ümumbəşəri əxlaqı və mənəvi dəyərlər hesabına zənginləşdirmək və hər bir xalqın ənənələrini qoruyub saxlamaqla onların inteqrasiyası;

— ən çox ehtimal olunan davranış və hərəkətlərin müxtəlif səviyyələrində əks olunan mənəvi dəyərlərin korreksiya və yenilənməsi [5, s.46-54].

Tədqiqatçı alim insanların davranış xüsusiyyətlərini, şüurun strukturunu və tamamilə psixikasını müəyyən edən sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin dağılması nəticəsində yaranmış müasir “böhranlı mentalitetin” aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edir. Hazırkı dövrdə pedaqoqlar qarşısında milli mentalitetin dərin əsaslarını müəyyən edən ən sabit mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi vəzifəsi durur [5, s.158-160].

Təhsilin humanistləşdirilməsi məsələsinə münasibətdə bu mövqe bizim baxışlarımızla üst-üstə düşür. Cəmiyyətin humanist dəyərlər üzərində yenidən qurulmasında təhsil mühüm rol oynayır. Təhsil vacib məlumatların və müxtəlif xarakterli dəyərlərin yaşlı nəsilədən gənc nəsle “ötürmək” funksiyasını yerinə yetirir. Bu mövqe təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi ilə sosial münasibətlərin humanistləşdirilməsi arasındakı əlaqənin olması ideyasını təsdiqləyir.

Elmi əsərlərin təhlili və təhsilin humanistləşdirilməsi probleminin dərk edilməsi belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, təhsilin humanistləşdirilməsi fenomenində sosial-mədəni, nəzəri və praktikiyönlü istiqamətlər (aspektlər) mövcuddur. Təhsil sahəsindəki məsələlərin həlli, onların həyata keçirilməsini biz, bir-biri ilə əlaqəli bu problemin təhlilinə vahid yanaşma ilə əlaqələndiririk.

Təhlil zamanı təhsilin humanistləşdirilməsinin mahiyyəti, məzmunu, amilləri və həyata keçirilməsi vasitələri ilə bağlı alimlərin müxtəlif fikir ayrılıqları üzə çıxarıldı.

Y.T. Turçaninanın fikrincə, müasir təhsil problemlərinin həlli o zaman mümkün olacaqdır ki, cəmiyyətin təhsilə baxışı dəyişsin və təhsil prosesinin təşkilati strukturunun dəyişdirici yolları axtarılıb tapılsın. Bu praktikada məllim və şagirdlərin özünüreallaşdırmasına, özünütənzimləməsinə daha geniş imkanlar yaradacaqdır [8, s.15].

N.M. Kazımov təhsilin humanistləşdirilməsi probleminin həllini şagird şəxsiyyətinin humanistiyönlü formalaşdırılması ilə əlaqələndirir. O, ideyalarda əks olunan humanist əxlaq nor-

malarının mənimsənilməsi əsasında baxışlar, hisslər, münasibətlər, dünyagörüşü sisteminin inkişafı yolu ilə şagirdin humanist tələbat və inanclarının formalaşdırılmasının zəruriliyini vurğulayır [2, s.32].

K.V. Qavriloviçin fikrincə isə, təhsilin humanistləşdirilməsi təhsil prosesində şagird şəxsiyyətinin əsas keyfiyyətlərinin tam şəkildə üzə çıxarılmasını, yaradıcılıq və ünsiyyət azadlıqlarını, eləcə də müəllimin özünün humanist fəaliyyət tərzinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [4, s.12]. Tədqiqatçı təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi prosesinin vəzifəsini uşaqlarda insanlara, ətraf aləmə, özünə qarşı humanist münasibətlərin formalaşdırılmasında görür. Müəllif problemin mümkün həlli yolları sırasında şagirdlərin diqqətini digər insanların emosional vəziyyətinə yönəltməyi, insanın idrak fəaliyyəti ilə emosional sferası arasındakı əlaqələrin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təmin olunmasını vurğulayır [4, s.39].

N.M. Kazımovun və V.K. Qavriloviçin fikirlərindəki fərq şagirdin humanist oriyentasiyasının formalaşmasına fərqli yanaşmalardadır. Bundan əlavə, V.K. Qavriloviç təhsilin humanistləşdirilməsinin amili kimi müəllim fəaliyyətinin humanist üslubunun formalaşması məsələsinə toxunsa belə, onun üzərində dayanmır.

T.V. Terexovanın mövqeyi yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən fərqlidir. Alim öz konsepsiyasında insanı komponentlər kompleksi kimi qəbul edir (bioloji, psixoloji, sosioloji, tarixi, təbii-kosmik). T.V. Terexovaya görə, insanın inkişafına insan tərbiyəsinin məqsədini müəyyən edən pedaqogika da yönəlməlidir. O, tərbiyənin məqsədini hərtərəfli inkişaf etmiş insan yetişdirməkdə görür [7, s.37].

Tədqiqatçı alimin fikrincə bu məqsədə nail olmaq insan haqqında biliklərin sintezinə fənlərarası yanaşmanın tətbiqi sayəsində mümkündür. O, yazırdı: “Etiraf etmək lazımdır ki, tərbiyənin məqsədinin insan olması fikrini biz zəif təsəvvür edirik. Məhz buna görə də tərbiyənin məqsədi ilə alınmış nəticələr arasında tez-tez uyğunsuzluq müşahidə olunur. Şüursuz və şüuraltı kimi psixi fəaliyyət formalarının adını çəkmək kifayətdir ki, onlar hələ də pedaqoji təsirdən kənarda qalır [7, s.43].

İnsanın təbii genetik mahiyyətini onun yaradıcılığında, sosial idrak və məişət sərhədlərini aşmaq bacarığında axtarmaq lazımdır. Alimin fikrincə əgər insanın mahiyyəti yaradıcıdırsa, o zaman pedaqogikada kreativlik prinsipi aparıcı olmalıdır.

Apardığımız təhlilin yekunu olaraq belə qənaətə gəlmək olur ki, son dövrün tədqiqatçıları təlim-tərbiyənin ən yüksək vəzifəsini yaradıcı-insanın, öz şəxsi həyatının “memarı”nın, sosial-tarixi prosesin subyektinin formalaşmasında, həyat yaradıcılığı ideyalarının həyata keçirilməsində (yer üzündə ağıl inkişafı və qorunmasında) görürlər.

Bu konsepsiyanın əsas ideyaları sözsüz ki, humanizm pedaqogikasının prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Fikrimizcə, tədqiqatçı – alimlərin insan fenomenini psixopedaqoji kontekstdə araşdırması təqdirəlayiqdir.

Problemin aktuallığı. Qeyri-sabit sosial vəziyyət, cəmiyyətdəki dağınıqlıq şəraitində pedaqoji fəaliyyətin mənasını müəyyən edən, uzun müddət bəşər mədəniyyətinin əsasını təşkil edən humanist idealların təcəssümü şagirdə, onun fəaliyyətinin təşkilinə, yaxşılıq, gözəllik, həqiqət, insanlar arasında bərabər münasibətlər ideallarına adekvat yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tələbələrin şagirdə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə

yönəldilməsi metodikasının nəzəri əsasları müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Müəllimin təhsil nəzəriyyəsi və praktikasında şagirdə humanist yanaşmanı həyata keçirməkdən ötrü hazırlanmış innovativ texnologiyanın təhsil praktikasına tətbiqi, müasir məktəbdə humanizm tərbiyəsinin səmərəliliyi üçün pedaqoji şərtlərin aşkar edilməsi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya / R.İ.Əliyev. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2023. – 197 s.
2. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. 7-ci cild. // N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, 2012. – 148 s.
3. Бездухов, В.П. Гуманистическая направленность учителя как система ценностных ориентаций // Развитие творческих и коммуникативных способностей личности. – Самара: Сам ГПУ, 2016. – с.11-20.
4. Гавриловец К.В. Теория и методика воспитания гуманного отношения к людям у школьников. Автор дисс. на соиск. уч. ст. д.п.н. – Л., ЛГПИ, 2009. 40 с.
5. Гершунский Б.С. Стратегические приоритеты развития образования в России // Педагогика, 2016, № 5. с.15-22.
6. Проблемы гуманизации /Тезарус. под ред. Ю.Н.Кулюткина. - Спб., 2017.–150 с.
7. Терехова Т.В. Воспитание гуманных чувств школьников // Гуманизация и демократизация учебно-воспитательного процесса в учебном заведении.- Омск, 2010. с. 92-96.
8. Турчанинова Ю.Т. Свобода учиться и учить // Директор школы, 2017. № 1. с.15-27.

F.K. Babayeva

Pedaqogika nəzəriyyəsində təhsilin humanistləşdirilməsi tendensiyaları Xülasə

Tədqiqatın nəticəsində müəyyən olundu ki, insanın təbii genetik mahiyyətini onun yaradıcılığında, sosial idrak və məişət sərhədlərini aşmaq bacarığında axtarmaq lazımdır. Əgər insanın mahiyyəti yaradıcıdırsa, o zaman pedaqogikada kreativlik prinsipi aparıcı olmalıdır.

Müxtəlif pedaqoji problemlərin həllində ümumi istiqamət kimi təhsilin humanistləşdirilməsi uşaqların humanistliklə dəyərlərə yiyələnməsində aparıcı əsasə çevrilir. Yəni, bu istiqamətdə davranış və fəaliyyətin elə prinsip və normalar sistemini formalaşdırmaq lazımdır ki, mənəvi seçim zamanı onlar yaranmış ziddiyyətləri humanist meyarlar əsasında həll etməyə imkan versin. Təhsilin humanistləşdirilməsi, onun yenilənməsi cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə şərtlənir.

Ф.К. Бабаева**Тенденции гуманизации образования в теории педагогики
Резюме**

В результате исследования было определено, что природную генетическую сущность человека следует искать в его творчестве, в способности преодолевать границы социального познания и повседневности. Если сущность человека творческая, то принцип креативности должен быть ведущим в педагогике.

Гуманизирование образования как общее направление в решении различных педагогических задач становится ведущей основой для усвоения детьми гуманистических ценностей. То есть в этом направлении необходимо сформировать такую систему принципов и норм поведения и деятельности, которые позволили бы разрешать противоречия, возникающие при нравственном выборе на основе гуманистических критериев. Гуманизация образования, его обновление обусловлены изменениями в общественной жизни.

F.K. Babayeva**Trends in humanization of education in the theory of pedagogy
Summary**

As a result of the study, it was determined that the natural genetic essence of a person should be sought in his creativity, in the ability to overcome the boundaries of social knowledge and everyday life. If the essence of a person is creative, then the principle of creativity should be the leading one in pedagogy.

Humanization of education as a general direction in solving various pedagogical problems becomes the leading basis for children to learn humanistic values. That is, in this direction it is necessary to form a system of principles and norms of behavior and activity that would allow resolving contradictions that arise in moral choice based on humanistic criteria. Humanizations of education, its renewal are conditioned by changes in public life.

Redaksiyaya daxil olub: 15.07.2025